

ТМ	Г. XXXIII	Бр. 1	Стр. 309 - 314	Ниш	јануар - март	2009.
----	-----------	-------	----------------	-----	---------------	-------

Приказ дела
Примљено: 14.12.2008.

Виолета Трајковић

ЕНИГМА ЛОГИОНА*

Период настанка једне од највећих религија света, хришћанства, обележили су компромиси, конфликти, кооперације и експериментисања различитих врста. Разнолике потребе, интереси и порекла водили су на различите стране и били како исходшта тако и уточишта подједнако и синоптичких и апокрифних интерпретација.

Један текст који је састављен од низа језгровитих и херметичних изрека привукао је пажњу нашег социолога религије, проф. Милана Вукомановића, далеке 1986. године, подстакавши га да започне докторске студије раног хришћанства у САД, као и да докторира управо на његовој анализи. Тај текст било је Томино јеванђеље. Одбравивши докторску дисертацију на Универзитету у Питсбургу 1993. године (*"An Inquiry into the Origin and Transmission of the Gospel of Thomas"*), проф. Вукомановић је стручној заједници (а и шире) даровао једну нову, до тада недовољно испитану претпоставку о настанку овог јеванђеља. Унеколико прерађени текст те дисертације нашао се и пред нашим читаоцима у форми публикације *"Свет Томиног јеванђеља"*.

Пружајући нам испитивање путем два сукцесивна тока, најпре редакцијско-критичким (херменеутичким), а потом и друштвено-историјским, аутор нас постепено кроз уводну студију и пет поглавља своје књиге (Херменеутички изазов Јеванђеља по Томи, Питање порекла, Порекло наасена, Фригијски религијски синкретизам и симболизам Томиног јеванђеља и Нова хипотеза) упознаје са суштином сопствене замисли о пореклу тајновитог документа, анализирајући притом и неке алтернативне претпоставке. Тако сазнајемо да су раније постојале две хипотезе о настанку овог јеванђеља. Једна је старија, "египатска", док је друга новијег датума, "сиријска" ("еде-санска"). Присталице сиријске хипотезе истражујући арамеизме који постоје у Јеванђељу по Томи закључују да ово јеванђеље сигурно потиче из источне Сирије (стр.36), да, иако је гностичко у целини, јесте повезано са јеврејским хришћанством у једном од својих старијих стратума, те да оно промовише аскетску идеологију сиријско-енкратитског типа.

Томино јеванђеље је постало доступно јавности када је пронађено у сакривеном и закопаном ћупу на древном манастирском гробљу поред села

festinalente44@yahoo.com

* Милан Вукомановић: *Свет Томиног јеванђеља*, Чигоја, Београд, 2007, стр. 217.

Хамра Дом у Египту 1945/46. године (стр.28). Текст овог јеванђеља је прошао кроз неколико фаза преношења и кроз више од две језичке промене. Сачуван је у фрагментима на грчком и комплетно на коптском језику. Коптска верзија је превод изворног грчког документа који немамо у целости него у фрагментима, а ти фрагменти се односе на три одвојена рукописа (P.Оху.1, P.Оху.654, P.Оху.655.). Упоредном анализом ове три верзије је утврђено да је коптски текст редиговани превод изворног грчког текста. Обе верзије Јеванђеља по Томи су пронађене у Египту и иако нема ниједног текста са сиријским пореклом (нити, пак, неко уопште помиње неки такав документ), скоро је сигурно да је један број изрека циркулисао у току I века на арамејском језику.

Аутор се саглашава са неким закључцима заступника сиријске хипотезе, на пример да документ поседује две различите врсте изрека, те да већи део текста има паралеле са Светим писмом и синоптичком грађом док је друга група логиона очито изведена из другог синкретистичког извора. Стратум овог јеванђеља који садржи јеврејско-хришћанске изреке јесте доминантан, али писац сматра да га због тога не би требало сматрати јеврејско-хришћанским јеванђељем јер је овде реч о вишеслојном документу који оцртава да иза њега стоји више традиција, али и синкретичко религијско-филозофско окружење, те да, чак, и старији, независнији слој Јеванђеља по Томи указује на неке недоследности у контексту јеврејско-хришћанске оријентације (поштовање сабата, али не и обрезивања, величање Јакова, али давање предности Томи; глорификација анахорезе; изражавање сумње у пост, молитву и милостињу (стр.44.)). Исто тако, писац путем анализе имена носиоца јеванђеља оповргава сиријску хипотезу. Јеванђеље је приписано Дидиму Јуди Томи, од чега је "Дидим" грчки превод арамејског израза "Тома", што су две варијанте епитета "близанац". Име "Јуда" упућује на источно порекло (каква се могу наћи у сиријским списима из III века), с тим што се мора повести рачуна о томе да се арамејским језиком није говорило само у Сирији него и на неким локацијама у Палестини (стр.58). Име "Дидим Јуда Тома" не постоји на почетку грчке, старије верзије, већ ова три имена чува једино коптска верзија. У случају да је текст са сиријског преведен на грчки, а потом на коптски, имена би чувала и грчка верзија. Ваљало би обратити пажњу, баш како аутор и сугерише, и на то да је коптска верзија датирана у раздобље IV/V века. Нека дела, попут "Диатесарон"-а, "Либер Градуум"-а, "Дела Томиних", "Псеудо Климент"-а, "Химне Соломона" или било који други документ за који се верује да је написан у Сирији не садрже никаква упућивања на Томино јеванђеље. Проф. Вукомановић даље испитује паралеле овог јеванђеља са претежно гностичким делима, попут "Јеванђеља по Филипу", "Књиге Томе Полемичара" и "Пистис Софиа", који су пронађени у Кодексу II из Наг Хамадија (стр.78).

Теза о јеврејско-хришћанском пореклу документа из Сирије, довела је у питање једну старију, да је Јеванђеље по Томи документ гностичког карактера пронађен у Наг Хамадију. И док, према присталицама едесанске хипотезе ово јеванђеље сведочи о раном присуству јеврејско-хришћанских заједница источне Сирије, присталице египатске хипотезе држе се гностичког карактера овог документа и његове зависности од синоптичких јеванђеља, те одбијају да прихвате могућност да су те изреке могле директно из Палестине доспети у Египат (стр.54). Искључујући могућност валидности еде-

санске хипотезе, подједнако и одбацујући апсолутну зависност овог јеванђеља од синоптичких, аутор се надаље ближе бави анализом египатске претпоставке. Податак да је једини преостали текст Томиног јеванђеља пронађен у долини Нила (Оксирхинх и Хенобоскион (Наг Хамади)), а не у Сирији, иде у прилог овој претпоставци. Карактер двојезичког грчко-коптског језика (а не грчко-сиријског (арамејског)), од чега грчки рукопис припада II/III веку, а коптски IV веку, такође подупиरे египатску хипотезу. Чак иако арамејска основа у Јеванђељу по Томи иде из Палестине, не мора да се трага за сиријским посредником у процесу преноса овог текста. Присне везе између Јевреја у Палестини и Александрији биле су развијене још у I веку. Постоје докази о независним аскетским традицијама јеврејског порекла које су цветале у Александрији, док би утврђивање ранохришћанских контаката између Јерусалима и дијаспоре у Едеси било тешко доказати (стр.86). Аутор нам показује детаљно и то да Јеванђеље по Томи има сличности са другим текстовима који су пронађени у Египту (Јеванђеље по Јеврејима, Јеванђеље по Египћанима) (стр.39), наводећи да његова херменеутичка анализа указује да се у овом документу читавају традиционални извори, али и извесни синкретистички миље који је типичнији за Александрију у I и II веку него ли за традиционалистичку источну Сирију (стр.87). Међутим, египатска хипотеза поседује неке слабости на које је аутор недвосмислено указао. Треба бити у стању осветлити ток преноса збирке (а самим тим и независног стратума аутентичних изрека Исуса) из Палестине у Египат на крају I и почетку II века. Али, у прилог овоме не могу се наћи никаква историјска сведочанства, као што историјски не може бити потврђено ни то да је ово јеванђеље најраније постојећи документ о развоју хришћанства на тлу Египта (стр.88).

Добар део даљег текста аутор посвећује анализи јављања првих хришћана на тлу Египта указујући на проблем тешке реконструкције развоја хришћанства у овом делу света с обзиром да црква нерадо разматра фазу прве појаве египатског хришћанства карактеришући је као јеретичку јер су хришћанску идеју "носили" широко распрострањени текстови, попут "Посланица Варнаве", "Јеванђеља по Јеврејима", "Јеванђеља по Египћанима", те валентински, базилидовски и остали гностички списи. Додатна отежавајућа околност је и погром египатских Јевреја на почетку II века, што је допринело непостојању докумената с почетка нове ере. Овај други разлог се, чак, може сматрати и доминантнијим. Аутор сматра да би се у том случају могло претпоставити "да су се први хришћански аскети појавили у Египту још почетком другог века, баш у време када су Трајанове армије отпочеле прогон и чишћење египатских Јевреја (115-17.г.), међу којима је вероватно било и неких хришћана" (стр. 96).

С обзиром да је Јеванђеље по Томи документ који је пронађен на две различите локације у долини Нила, постојање различитих рецензија ових рукописа на тим локацијама указује на честе и врло блиске контакте с Александријом. Ово јеванђеље има тенденцију ка мудрословним темама и мотивима. Одликују га карактеристике аскетског понашања (Томин Исус препоручује буквални и духовни пост, чедност, целибат, негативни став према богатству...). Аутор наводи да би трагање за египатском трајекторијом Јеванђеља по Томи могло да води од првих почетака учвршћивања јеврејско-хришћанских идеја у Египту до монашког аскетизма пустињских отаца, уједно нас и упозоравајући да је тај правац неизвесан. Због тога он предлаже

испитивање присуства Јеванђеља по Томи у Египту у светлу боље познатих периода историје египатске цркве, односно захваљујући анализи облика монаштва који су се развили у хришћанском свету на тлу Египта (стр.93). Тако он анализира два главна тадашња облика аскетизма: анахорезу Антонијевог типа (медитирање у ћелијама, постојање агаре свечаности, испољавање духовничке демократије, упражњавање *hesychia-e*) и Пахомијев кенобитизам (оснивање монашко-секуларне заједнице засноване на међусобној помоћи, изградња цркава и самостана, јачање хијерархије духовника са централним ликом). Име Пахомија се доводи у везу са чувањем докумената из Наг Хамадија. Наводи се да је Пахомијева заједница могла сачинити спорно јеванђеље јер су кодекси пронађени близу села Наг Хамади (Хенобоскион) где је Пахомијева коинонија имала један од својих манастира, као и то да је већина докумената библиотеке Наг Хамади датирана на IV век, а то је уједно и период велике књижевне делатности ове заједнице. Исто тако, постоје назнаке да су корице ових кодекса биле опремљене писмима и другим документима с именима људи који су могли бити Пахомијеви монаси, подједнако као што се сматра да спис "Vita Pachomii" има неке гностичке тенденције. Додатни аргумент је и то да је чувена Ускршња посланица Атанасија 367. године на неки начин била интерна "чистка" и повод да се нека документа изместе из манастира Пахомија (стр.100). Све ово, међутим, нису докази да је Пахомијева заједница саставила коптски рукопис, али писац оставља могућност да су монаси, можда, исти превели (на коптски) и пренели.

Три различите грчке верзије овог списка пронађене у Оксирхинху указују на то да правац ширења Јеванђеља по Томи иде од Доњег и Средњег Египта до Горњег, а не обратно. Аутор предвиђа да је бар једна верзија Јеванђеља по Томи стигла у Оксирхинх пре 200 године н.е. То, даље, значи да су ово јеванђеље у Александрији читали већ у другој половини II века нове ере. Писарска школа из Оксирхинха, очито, била је само успутна станица за изворну верзију загонетног јеванђеља. Закључујући како нема доказа да је Томино јеванђеље могло да пристигне у Александрију директно из Палестине пре 140-е године, писац наводи да се место изворног, грчког документа мора потражити негде другде у ранохришћанском свету (како управо и сугеришу неки ранохришћански аутори (Хиполит и Ориген, на пример)). С обзиром да текст јеванђеља поседује стратум изрека који има порекло из палестинског извора I века (а египатска хипотеза то допушта), немогуће је да је настао у Египту, већ је Томино јеванђеље у Александрију доспело из Мале Азије где је претходно циркулирало у првој половини II века (стр.103).

Овде аутор отвара пут трећој, иновативној претпоставци о настанку и преносу овог текста. Ослањајући се на разна дела која се, између осталог, баве и религијским наслеђем Мале Азије (Хиполит: "Refutatio omnium haeresium", Епифаније: "Panagion", Иринеј: "Побијање јереси", Ориген: "Против Келса"...), а нарочито се користећи резултатима чисте херезиолошке методе Хиполита, писац открива своју замисао: Јеванђеље по Томи је апокрифни текст који је, како наводи и Хиполит, повезан са сектом *наасена*. Хиполит је тврдио и да су наасени овај текст употребљавали у II веку. Наасени, међутим, представљају верску секту која је повезана с градом Хијераполисом у Фригији (данашња Анадолија у Турској) а не с Александријом у Египту, те ако је Томино јеванђеље кружило Фригијом пре и у време када и Александријом, аутор закључује да би порекло тајанственог текста требало потра-

жити у Малој Азији (стр.102). Историја фригијске секте наасена се поклапа са настанком изворне верзије јеванђеља по Томи. Ово, опет, не значи да је самим тим оно настало у Фригији (што, на пример, није случај са сиријском хипотезом; за њу би било битно када би се открила сиријска верзија текста у Едеси јер се та хипотеза делимично заснива на лингвистичком аргументу). Аутор нас упозорава да је неопходно да се текст одликује идеолошко-симболичним особеностима које су карактеристичне за Фригију, те је остатак књиге посвећен поткрепљивању главне тезе, да је географско и идеолошко порекло наасена (који су састављачи и преносиоци грчке верзије Томиног јеванђеља) самим тим и порекло тог документа, смештајући наасенску редакцију у потезу од 100-е године до 138-е године. Хиполит сматра да учење наасена "представља синкретистички покушај усклађивања мистерија државних народа с грчком филозофијом и најранијом хришћанском традицијом" (стр. 109), а аутор закључује да су се у синкретичком свету наасенске секте елементи нове, хришћанске религије потврђивали верским и мистичким учењима античких цивилизација. Упоређујући Јеванђеље по Томи и паралеле откривене у основи Хиполитовог извештаја о непознатом наасенском извору и очекујући да позитивни резултати ове анализе поткрепе Хиполитову тврдњу да су наасени непосредно пренели своју традицију (Исусових изрека) у Томином јеванђељу, проф. Вукомановић резимира аргументе који јасно подупиру тезу по којој наасене треба сматрати редакторима или, чак, правим ауторима изворне грчке верзије (стр.123).

Осликавајући фригијско порекло секте наасена и фригијски религијски пејсаж (који је био оптималан за развој идеја на које упућује и Хиполит, а и које се могу се наћи у самом јеванђељу), писац нас упознаје са кореном назива "наасени". Овај назив долази од хебрејске речи *nahash*, која у форми грчке транслитерације гласи *naas*, а значи "змија", "гуја". Овај назив може бити изведен и од хебрејског глагола и ономагопејског корена који указује на врачање, прорицање, зачаравање. Антика је овакво прорицање помоћу змије познавала као *orphimanteia* (стр.124). Обожаваоци култа змије били су активни у Хијераполису, светом граду Фригије и није немогуће да су, чак, цео Хијераполис звали Офиориме ("Улица змије"). Заправо, наасени су једна подгрупа секте Офита која се јавила на подручју Мале Азије (стр.132), док су остале познате као перати, сетијанци и јустинијанци. Аутор јасно показује како је спој грчко-римских култова, старозаветних елемената и ранохришћанске керигме (односно грчко-фригијских мистеријских традиција, јудаизма дијаспоре и ранохришћанске керигме) у Фригији (која је била сусретно место различитих традиција), довео на крају I и почетку II века до појаве офита/наасена.

Религијско-идеолошки профил офита из Хијераполиса пре њиховог контакта с хришћанством карактерисала су два култа: локални анадолијски култ Велике богиње (лат. *Magna mater*) (чије се порекло протеже све до Индије и која је позната и под другим именима Кибела, Агдистис, Лето, Ма, Атаргатис) и њеног пратиоца Атиса, те са овим блиско повезано обожавање бога Сабазиа, асоцираног са змијама. Лето и њен син Сабазиа, односно Кибела и Атис често су компарирани са грчким божанствима. Култ Велике богиње је садржао оргијастичке свечаности плеса и песама са екстазом у виду губљења полног идентитета. Аутор наводи да су наасени селективно користили неке елементе ових мистерија (односно митско-ритуалну праксу и ре-

лигијско-филозофске појмове везане за идеал савршенства, андрогиније и првобитног јединства), али да није јасно јесу ли у свему томе активно учествовали (стр.159). Корен обожавања змија треба затим потражити и у миту о Постанку, као и у каснијем поистовећивању еденске змије са божанством. Овај пагански стратум који је био део традиционалне анадолијске духовности и хеленистичких митова и мистерија, временом се прилагодио новом, ранохришћанском учењу. Настанак загонетног јеванђеља одговара последњој етапи у христијанизацији ових обожавалаца змије када су себе прогласили "агностицима" или "пнеуматичарима". Наиме, аутор је мишљења да је језгро Јеванђеља по Томи било сачињено од релативно сажете збирке изрека која је била налик документу "Q" код синоптичара. Изреке су преношене на арамејском језику у најранијим хришћанским круговима који су били повезани с Исусовим братом Јаковом. Збирка је постојала још у I веку, а преносила се посебним апостолским каналима. О тој фази ширења "изворног" Томиног јеванђеља скоро да се ништа не зна (стр.183). Коптска, најпотпунија верзија, сведочи да је добар део арамеизама касније редигован и преведен на грчки. Крајем I и почетком II века догодио се, највероватније, пренос тих изрека у Малу Азију, односно Фригију, захваљујући деловању првих хришћанских мисионара, пре свих Филипа и његове сестре Маријамне, за коју се сматра да је одиграла битну улогу у преносу ове збирке изрека до наасена. У овој етапи је изворно језгро Јеванђеља по Томи било преведено на грчки и први пут редиговано у гностичком контексту. Њихова збирка је обухватала не само главне делове раније традиције Исусових изрека, него и њихове властите идеје о аскетизму, магији, алегорији Постања...С обзиром да су наасени своје идеје развијали у окружењу мисија које је спроводио Павле у долини Ликоса, они су "logia Iesou" често тумачили прилагођавајући те идеје новим религијским темама и мотивима који су до њих допирали (идеал андрогиније повезан с обредом крштења, типолошка веза Исуса, Атиса и Новог Адама/Антропоса, полемика против обрезивања, поистовећивање soma i sema...). Заправо, заједница која је саставила и користила грчку верзију Томиног јеванђеља била је ближа Павловим мисијама у Малој Азији, него ли источносиријским енкратитима или монасима и пустињацима у Египту. Како су градови у долини Ликоса били релативно удаљени од главног тока ширења правоверног хришћанства, то је довело до тога да се независно преноси нека традиција Исусових говора, као и да се тумачи на гностички начин. Временом, ово јеванђеље је нашло и свој пут до Египта.

Овим је аутор у потпуности обделао оно што је себи и поставио као теоријски циљ: да се утврди развојни пут у ранохришћанској мисли који је директно допринео настанку и преносу Јеванђеља по Томи. Употреба углавном стране литературе водећих светских имена у овој области даје књижи посебну важност. Књига је употпуњена и самим Јеванђељем по Томи како би читаоцима била остављена могућност личног доживљаја и интерпретације садржине изрека, али и позиција и улога супервизора с обзиром на презентована мишљења. На крају публикације може се наћи исцрпан резиме на енглеском језику, као и подробна библиографија.